

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VI том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ә. Тарақ**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүреділі

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **З. Бисенғали**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. VI том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүр-
әділ; жауапты ред. З. Бисенғали; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев.
– Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 299 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1680-2 (VI том)

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Респуб-
ликасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» топқауымен ашылған. Алтыншы
томға абайтану саласында тәуелсіздік тұсында жарық көрген таңдамалы еңбектер арнайы топтастырылған.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен
білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

Том елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына, қоғамдық сананың
дамуына қызмет етеді.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы
аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1680-2 (VI том)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

АҚЫЛДЫҢ ҚЫРЫ

*Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің
ол көп қырыңа жүрмейді, – деді Ғылым.*

17-ші сөз

«Көңілді түгел айтып болмайды екен, менің кеудем сендерге сандықпен тең», деген сөзге илансақ, ақынның көкірек көзін ашатын аса тәтті, дәмді өлеңдерін талдап тереңдеген сайын арғы-бергі әлем әдебиетінен мол сусындаған сырына қаныға түсеміз. Орыстың сыршыл қаламгері Иван Сергеевич Тургенев пен ақын арасында қандай байланыс болған деп ойлайсыз. Байланыс бола қалған күнде нендей сәулелі көңіл күйіне жетеледі, қандай шығармашылық шабытына тізгін берді... деген заңды сауал тағы туындамақ. Әңгімені басынан бастайық. Ақынның 1977 жылы жарық көрген шығармаларының екі томдық толық жинағының түсінігінде «Масғұт» дастаны туралы былай деп жазылған: «Мүрсейіттің 1907 жылғы қолжазбасында Тургеневтен деп көрсетілген. И.С. Тургеневтің «Восточная легенда» атты қысқа әңгімесі мен «Масғұт» поэмасының бірінші бөлімінің сюжеті басынан аяғына дейін дәл түсіп отырады». Бұл «Восточная легенда» мен «Масғұт» поэмасының бірінші бөлімінің сюжеті басынан аяғына дейін дәл түсіп отырады деген тұжырым қате. Екі нұсқаны салыстырып шыққанда, орысша мәтінін Абай біршама бұрып, өзінше кеңейтіп өзгерткені белгілі болды. Бұл туралы алда кеңірек тоқталамыз. Екінші: Тургенев пен Абай шығармасы «шығыс елінің белгілі бір сюжеті негізінде құрылғандығын анықтайды» деген ой да – әншейін ауада ілініп тұрған дәйексіз сөз. Шығыс елі деген ұғымға тоқсан тоғыз түрлі ұлтпен ұлыс жатады, соның қайсысынан, қандай түпнұсқадан алынған?.. Бұл мәселеге арғы-бергі зерттеушілер ой жіберіп, кітап ашып салыстырмаған, соның нәтижесінде ақынның аса құнды, мағынасы терең айтар пәлсапасы жағынан нағыз шедевр деуге тұратын таңғажайып дүниесінің шығармашылық сыры ашылмаған, түсінік үстірт,

шала жазылғандықтан, шығарманың көркемдік кестесі түтілі шығу тегінің өзі күмәнді боп қалған. Мазмұны, мәні ашылмаған. Рас, уағында академик Зәки Ахметұлы «Тургеневтің «Шығыс аңызы» және Абай Құнанбаевтың «Масғұт» поэмасы» деген үш беттік мақала жазып, дастанның түп-төркінін анықтауға күш салды. Әйтсе де бұл «Масғұт» секілді шедеврге мүлде аз еді. Жазушы мен ақын арасындағы шығармашылық байланыстың себебі, салдары, нәтижесі, бүгінгі оқырманға берері – жабулы қазан жабулы күйінде қалды. Тургеневтің «Шығыс аңызы» не туралы еді?.. Екі ауыз сөзбен мазмұндап өтелік. Бағдат әміршісі Жиаффар қала маңында сейіл құрып жүреді. Бозбала айлалы, әрі ақылды еді, өзгеге ұқсамайтын мейірбан жүректі дейді автор. Кенет ащы айқай естіледі. Жетіп барса, екі ұры қаусаған шалды қабырғаға жаншып, жәукемдеп жатыр. Семсерін суырып алып тұра ұмтылады. Алыс-жұлыста бір ұры қаза табады, екіншісі қашып құтылады. Пәледен сытылған шал: «Ерлігіңе ризамын, балам, сыртым қайыршы болғанымен мен өзім тегін адам емеспін, – дейді аяғына бас ұрып, шапанынан тәу етіп, – ертең таң бозара орталық базарға кел, хауыздың жанынан табасың, саған деген алғысым бар». Осы сөзді айтып тайып жоғалады. «Несі бар, сырты момын болғанымен, іші монтаны шығар, көрейін» деп ойлаған Жиаффар таң сыз бере базарға келеді, мәрмәр хауызға сүйеніп тұрған шалды көреді. Қария бозбаланы үнсіз жетелеп биік дуалмен қоршалған баққа әкеледі. Бақ ортасында, шалшықта шынар секілді жапырағы сұлу нәзік ағаш өсіп тұрды. Өлгі ағаштың басында үш жемісі бірі сопақша аппақ, екіншісі домалақ үлкен қып-қызыл, үшіншісі кішкентай сола бастаған сары жеміс. Шал айтады: ағын үзсең, жұрттан асқан ақылды боласың, қызылын жесең, жөйіт Ротшильд секілді асқан бай боласың, сарыны жесең, егде әйелдерге ұнайсың, біреуін ғана таңдап жеуге тосады. Бозбала бірауыз үнсіз ойланып қалады. «Жұрттан асқан ақылды болсам, жер бетінде жалғызсырап жабығып бітермін, бәрінен асқан бай болсам, өзгелердің сұмдық қызғанышын туғызам, ең тиімдісі – сола бастаған сары жемісті жеген шығар?» Осы оймен бозбала сары жемісті үзіп жейді. Шал

сонда қызыл иегін көрсетіп, үнсіз күліп былай дейді: «Дұрыс істедің, ақ алманы жеп керегі жоқ еді... онсыз да байлығың әлі-ақ шалқиды. Сенің дәулетінді енді ешкім қызғаныш етпейді...» Сонда бозбала тұрып: «Қадірменді халифтің шешесі қайда тұратынын көрсет маған», – дейді. Шал басы жерге жеткенше иіліп, бозбалаға сұраған жағын сілтеп жібереді. Әңгіменің мазмұны осы. Тургенев мұны 1878 жылдың сәуір айында жазып, өзінің әйгілі «Қара сөзбен жазылған жүз өлең» топтамасына енгізеді. Шығарманы Тургеневтің отыз томдық толық шығармалар жинағынан алып мазмұндап отырмыз (И.С. Тургенев. Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах. Т.10. – М.: Наука, 1982. – С. 138-139).

Енді Абайдың «Масғұт» атты пәлсапалық дастанының бірінші бөлімі туралы бірер сөз. Ақын жырын ең әуелі Мұхаммед пайғамбардың лақап аты – Махмұтқа сыйындан бастайды. Мұндағы бас кейіпкер бозбала орыс жазушысы жазғандай ірі қайратты, әрі атақты емес, жай ғана көптің бірі, кедей жігіт. Шаһардан сыртқа шығып бара жатып бір шалды шырылдатып тонап жатқан ұрыларды керіп қап, көмекке тұра ұмтылады. Қылыштасады. Ұрылар қашып жоғалады, бетінің қанын сүртіп тұрған Масғұтқа шал келіп былай дейді: «Бай да, батыр да, артық туған жан да емеспін (Тургеневте «тегін адам емеспін» деген), әйтсе де ертең пәлен жерде тосып тұрамын, менен базарлық алып қал?.. Осы уәдемен шал кетіп қалады. Ертесіне жігіт келіскен жерге келеді. Шал қолынан жетелеп далада бір бұзылған тамға апарады (Тургеневте базар ішінде шал мәрмәр хауыздың жақтауына сүйеніп тұрады). Там ішінде солқылдаған гүл, басында ақ, қызыл, сары, үш жеміс пісіп тұр. «Ағын жесең, ақылың жаннан асар, сарыны алсаң, дәулетің судай тасар, егер де қызыл жеміс алып жесең, ұрғашыда жан болмас сенен қашар», – дейді шал. Шалдың мына сөзінің әрі мағыналы, әрі астары терең екені бесенеден белгілі (Тургеневте сола бастаған сары жемісті жесең, егде әйелге ұнайтын боласың деген). Жігіт ойлап-ойлап қызыл жемісті алып жейді. Шал мұның мәнісін сұрамай ма енді. Сонда жігіт айтады. Қанша десем де ақылды

мен билей алмаймын, ақыл мені билейді. Бұл бір. Өзім барша жаннан артық болған соң, сырласатын кісім қалмайды. Бұл екі. Көп надан маған және мойын бұрмайды. Бұл үш. Сол есерлерге ем таба алмай, күндіз күлкі, түнде ұйқыдан қаламын ғой. Бұл төрт. Осы себепті ойлап ақ алманы жемедім дейді. Елден асқан бай болсам, жұрттың бәрі менің соңыма түсіп, біреу күшін, біреу түсін бұлдап, мал антұрған елдің ішін күйдіріп, күн көрсетпейді, содан сарыны жемедім дейді (Тургеневте жөйіт Ротшильдтей бай болсам, жұрттың бәрі көре алмай қызғанады дейді). Енді қызылды жеуімнің мәнісі мынау деп баяндап шығады: «Қызылды жесем, мені әйел сүйер. Арамдыққа жүрмесем, не жан күйер. Ұрғашы да көп жан ғой, досым болса деп едім, бір пайдасы маған тиер». Әрі ойдың ауқымы кең, әрі астары мығым. Бозбала «арамдыққа жүрмей» әйелдерден дос таба білсе, олардың пайдасы мол болатынын арғы ой көзімен көріп, біліп, сезіп тұрғандай (Тургеневте сары алманы жеген бозбала халифтің шешесі қайда тұрады, жол сілте деп аяқтайды сөзін).

Орыс жазушысы сомдаған бозбаланың түп ойы: Бағдатты билеген әмірші халифтің шешесінің көзіне түссем, соған ұнасам, ол егде әйел мені әрі дәулетті қылар, билікке қолымды жеткізер, дәулет болса, билік болса – ақыл қайда қашып құтылады деп, ақылына айла жалғап барып әрекет етеді. Ал, Абай әйелмен тату, дос болудың нәтижесі – мол табыс, үлкен мақсатқа жеткізерін тереңдетіп баяндап, көз алдыңыздан өткеріп шығады. Әйел біріңнің жарың, біріңнің қызың, біріңнің шешен, еркектен қысастық көріп бара жатсаң, арашаға жүрмей ме дейді. Адамның басы тірлігінде дауға түспей жүрмейді, әсіресе еркектің жолы тайғақ, сонда үйдегі тату әйелі еріне басу айтып отырса, жолы жеңілдемек дегенді айтады. Жалғанның тәттілігі де, қызығы да сол әйелдерден бастау алады, содан қызыл жеміске бұрылғаным дейді. Шал ризалығын білдіріп, мен Қыдыр едім, батам тиген адам қор болмайды деп, алғысын айтып қоштасады. Қыдыр шалдан бата алған, әйелдердің шарапаты тиген Масғұт ел көзіне түсіп, күндердің күні Халифаға уәзір болады, әділ, тұрақты ісімен Шәмсі-жиһан дүниенің күні аталып, абыройы асады. Дастанның бірінші бөлімі осымен тәмам.

Көріп отырсыздар: Тургенев әңгімесі мен Абай дастанының арасында қаншама айырым, белгі, өзгеше бояу барын. Тургенев бас кейіпкерін ақылдан гөрі айлаға бейім етіп суреттейді де, ақырында үлкен қаланы алақанында ұстап билеп тұрған халифтің өзіне емес, шешесіне көрініп, соған ұнауға тырысатын бозбала бейнесін танытады. Әміршінің анасына солуға айналған сары жемісті үзіп жеген бозбала қандай мінезімен, қай қылығымен ұнайтыны бізге белгісіз. Әйтеуір әлгі қасиетті жемістің арқасында егде әйелге ұнап, көңілінен шығады, Халифке жолығады, мәртебесі биіктейді. Егде әйелге, әрі бір ғана әміршінің анасына ұнаудың арғы астары кем, аясы тар. Әрине, бұдан адам табиғаты, достық пен қастық, отбасы, барлық пен жоқтық туралы үлкен пәлсапалық ой түйіндей алмайсың. Тургеневте егде әйелге бір ісімен ұнау символы ғана. Абайда бірі жар, бірі ана, бірі қарындас, әйтеуір ұрғашы әлеуметіне дос болу, олардың сүйікті адамына айналу деген әрі ауқымды, әрі аса мағыналы пәлсапаның есігі ашылмақшы, сол есік арқылы жігіттің алдынан күні ертең кескестейтін сан алуан қиыншылық, пәле-жала, күй, сүй, дос табу секілді өмірлік танымдардың кең панорамасы барша бояуымен өткелі тұр. Абай пәлсапасы әрі терең, әрі әмірдің өзіндей алуан өрнекті. Бұл тұста қазақ ақынының аруағын арттырып, орыс көркем сөзінің қас шеберін пәс қып көрсету ниетінен аулақпыз; дәйек пен деректің өзі аузымызға сөзді осылай салып тұр. Енді манағы академиялық салиқалы түсінікте екі түпнұсқаның «сюжеті бастан аяғына дейін дәл түсіп отырады» деген тұжырымның негізсіз екеніне көз жеткіздік.

Әңгіменің келесі төркіні – Абай түпнұсқаны қайдан алды!... оны қазақ ұғымына сай етіп қалай байытты ... соған келейік. Жоғарыдағы түсініктегі «екі шығарма да шығыс елінің белгілі бір сюжетін» тарқатып қайталайды» деген байлау да сын көтермейтін қисынсыз қорытынды. Тургеневтің бұл әңгімесі алғаш рет «Вестник Европы» деген Петербургте шығатын журналға 1882 жылы желтоқсан санына жарияланды. Осынау «Қара сөзбен жазылған өлеңдер» топтамасын жазушының өзінен сұрап алып журналға басып шығарған М.М. Стасюлевич есімді сол замандары әдебиетші,

әрі журнал редакторы еді. «Қара сөзбен жазылған өлеңдерді басуға әзірлеу барысындағы автор мен Стасюлевичтің бір-біріне жазысқан хаттары оныншы томның түсінігінде түгел келтірілген И.С. Тургенев. Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах. Т.10. – М.: Наука, 1982. – С. 452-457). Осынау мөлтек әңгімелер маржанын Лев Толстой оқып, ұнатқанын жасыра алмайды. Енді бұл қара сөзбен жазылған өлеңдер әзірше жазушының жеке жинағына ене қоймаған, әрі Абай өмір сүрген уақытта өз алдына кітап болып басылмаған болатын. Ақынның қолына тиген әлгі журнал деп тұжырамыз. Бұл журналды орыс астанасынан жырақта, қазақ сахарасының қиырында жатқан ақынға кім жеткізді деген сауал туындайды. Әрине, біздің ойымызға екі бірдей кісі түседі. Бірі – Е.П. Михаэлис, өткен ғасырдың сексенінші жылдарында Петербургтен қазақ еліне жер аударылып келіп, ақынмен жақын танысқан сауатты кісі. Екіншісі – Петербург университетінің заң факультетін бітірген, поляк жастарының жасырын ұйымына қатынасып, 1882 жылы әуелі Сібірге, кейінше Семейге жер аударылған Гросс есімді көзі ашық поляк жігіті. Осы Гросс Семей қаласында ақынмен танысып, кейінше елге шығып, Абайдың көзқарасына, ойына игі әсер еткен аса алғыр азамат. Стасюлевичтің тегі поляк. Гросспен жақын көңілде жүрген жорасының бірі. «Вестник Европы» журналының шығу мерзімі мен Гросстың жер аударылу мезгілі дәл келеді. Әрі Гросстың да ұлты поляк. Осы екі себепті алдыға ұстай отырып, әрі сырлас, әрі мұңдас, әрі тектес Стасюлевичтің журналын жердің келесі шетінде, қазақ сахарасының түкпірінде жатқан Абайға жеткізуші поляқтың оқыған азаматы Гросс деп қорытынды жасаймыз. Осы тарауды жазар алдында арнайы іс сапармен Семей облыстық мұрағатына барып, ондағы Гросс пен Михаэлис туралы бірді-екілі құжаттарды қолға түсіргенімізді жасыра алмаймыз. Соның бірі Семей кітапханасында сақталған «Вестник Европы» журналының каталогі мен Толстойдың демеушілігімен шығып тұрған «Детский отдых» журналының 1881 жылғы екі саны бізді үлкен қуанышқа бөледі. Сөзден сөз, ойдан пікір туындайтыны мәлім. Абай өз дәуірінде жазушы Толстой есіміне әлгі Гросс арқылы, я аталған журналдарды оқып қанықты деп ойлаймыз.

Әйгілі «Интернатта оқып жүр» деген өлеңін ақын 1886 жылы жазған, сол өлеңде «ойыңда жоқ бірінің, Салтыков пен Толстой, я тілмаш, я адвокат, болсам деген бәрінде ой» деп қисындауы әлгідей әсер, тамырлы байланыстан кейін туғаны анық. Абай Толстойдың атына қанық болды, бірді-екілі шығармасын оқуы әбден мүмкін. Ол туралы ештеме білмейтін ақын әлгіңдей өлең жолдарын жүрек лүпілімен тербеп кестелемес еді. Кейінше өзінің төл шәкірті, інісі Шәкәрімге орыс жазушысының сүрлеуіне түс, оқып біл, хат жазыс деп кеңес беруі де ықтимал. Төктері: ақын жоғарыдағы «Масғұт» дастанының бірінші бөлімінің желісін сол дәуірде Петербургтен шығып тұрған Стасюлевичтің журналынан алған, сөйтіп, әлгі әңгімені өзінше байытып, тың ұғым, кең тыныс қосып қазақтың киелі дәмді сөзімен жырлап шыққан.

Енді түсініктегі «шығыс елінің сюжеті» дегенге келейік. «Мың бір түнді» Еуропаға ең бірінші әкелген аса терең білімді, ыждаһатты француз жазушысы А. Галлан. Галлан әйгілі әлемдік қазынаны 1704 жылы толық аударып шығарды. Былайғы ағылшын, неміс, орыс тәржімашылары сол француз білгірінің ізімен жүрді, кейінгі аудармалардың көбі әлгі Галлан аудармасының көшірмесі болып келеді. Он сегізінші, он тоғызыншы ғасырда жаңағы басылым он шақты рет қайталап жарық көрді, сол кездегі орыс жазушыларының көбі французша сөйлеген. «Мың бір түнді» оқып, рухани нәр алды, базбір желісі әдеби шығармаларының өзегіне айналды. Халиф Харон Рашид Бағдатты 786-809 жылдар аралығында, яғни, 23 жыл биледі. Ең әділ, ақылды әмірші бейнесінде «Мың бір түннің» бас кейіпкерінің бірі болып, өлмейтін өнер бетіне ауысатын кезеңі де осы тұс. Халифтің Жафар есімді уәзірі болғаны да рас. Әйтсе де Тургенев оны Жиаффар деп әдейі өзгертіп алған. Ал Галлан аударған әйгілі ертегінің ұзын-ырғасында дәл Жафардың басына байланысты, я болмаса әлгі «Шығысаңызы» әңгімесінің мазмұны дәлме-дәл келетін ешқандай ертегінің желі, нобайы жоқ. Орыс қаламгері әр нұсқадан бір жоба дегендей, аз-аздан алып, өзінше қиял, бояу қосып, өзгешелеу етіп шығарма туғызған. Дәл осы желіні қазақ ақыны оқып алып, түпнұсқаға жалпы нобайы ұқсағанымен, оқиға желісі, тіл бояуы,

кейіпкер машығы, әңгіменің пәлсапалық астары мүлде бөтен бірегей туынды туғызған.

Енді «Масғұт» дастанының екінші бөлігіне келейік. «Екінші бөлік» деген нәрсе шартты ғана, әйтпесе дастанды ақын я тарауға, я бөлімге бөлмеген, желі біртұтас. Оқиға екінші бір арнаға түсіп, әрі қарай жалғасын табады. Мазмұны былай: «Масғұт сол ақылмен халифке уәзір болады. Уәзірлік етіп жүргенде, бір түні, баяғы қыдыр шал Масғұттың түсіне еніп аян береді. «Пәлен күні аспаннан жынды су жауады, оны ішкен адам жынданады. Судың жеті күн өткен соң күші тарайды, жұрт қалыбына келеді. Таза судан жиып алып сол жеті күнді тос», – дейді шал. Бұл хабарды Масғұт әміршіге айтып, пәлелі судан ішпейтін болып тас-түйін бекінеді. Білмейтін жұрт жындысудан ішіп алып тегіс құтырынып шыға келеді, шуласып, дүрлігіп жүреді. Халиф пен уәзірін көріп, «мына екеуі бізден өзгеше, жынданған екеуі, өлтірейік», – деседі. Әмірші сасады. Бұл жерде де Масғұт ақыл табады: «Құтылар хал болмады мына дудан, Біз де ішпесек болмайды жынды судан», – деп екеуі де ішіп салады. Өлгі дүмеген жұртқа көздері алақтап, екі иінін жұлып жеп жетіп барады. Өңкей жынды: «Байқамай айтыппыз», – деп, баяғы өлтіреміз деген сөзге кешірім сұрап, тарап кетеді. Оқиға осымен тәмам, ұлы ақын өзінің діттеген ойын үлкен пәлсапалық оралыммен жеткізеді. «Көптің бәрі осындай, мисал етсең, «Көп айтты» деп алданып, уағда күтсең. Ғәпіл боп көп нәрседен бос қаласың, Андамай көп сөзімен жүріп кетсең». Осынау ғаламат ойлы пәлсапаға жамау жапсырып бірдеме айту-дың өзі әбес.

Абай дастанның осынау екінші бөлімінің желісін қайдан алды?.. Осы сауалға жауап іздеп ақтармаған кітабымыз аз. Тургеневтің «Қара сөзбен жазылған жүз өлең» топтамасында «Екі шумақ» деген әңгіме бар. Әңгіменің қысқаша мазмұны былай: «есте жоқ ескі мезгілде ерекше қала болыпты. Оның ерекшелігі сол – тұрғындары өлең-жырды сұмдық жақсы көріпті. Аптасына бір жаңа өлең естімесе, аспаннан қара бұлт төнгендей қабақтары тырысып, орталық алаңға жиылып, кайғыдан аһ ұрып, теңселіп жүріп алады екен. Жаңа өлеңнің болмауы егінге бұршақ

тиіп, елді су алғанмен бірдей қаралы күн саналыпты. Осындай сабылысқан бір күні Юлий есімді ақын келіп мінбеге көтеріледі. Жұрт сілтідей тұнып тына қалады. Ақын былай деп бір шумақ өлең оқиды: «Достарым! Өлең-жырдың ынтызары: әдемі сөз бен сөйлемнің қошеметшісі, көңілдегі мұнды серпіп кетірсінші, күн шығып қуғанындай жұлдыздарды». Мынаны тыңдаған жұрт тым-тырыс. Әлдекім ерсі жөтеліп еді, былайғылар өлеңді ұнатпаған қала басшысы екен деген оймен шулап қоя береді. «Дарынсызды қуындар?!» – деп, бөрідей үдереді, біреу жұлқып төменге сүйреді, өзгелері жабыла төмпештеді. Өлдім-талдым дегенде әлгі тобырдан эзер құтылып, былай шыға арттағы жұрттың жүрегі жарыла қуанып, ду қол шапалақтағанын құлағы шалады, таң қалады... Қайта айналып келсе, мінбеде өзінің досы қолын сермеп өлең оқып тұр. «Көңілдегі мұнды серпіп кетірсінші, күн шыққан соң жоғалар жұлдыз тағы...». Ау, ағайын, мынау менің әлгідегі өлеңім ғой деп, Юлий шыж-быж. Алдында тұрған адам мұны түтіп жібергендей болып: «Аузыңды жап, ақымақ!» – дейді, – сен «күн шығып қуғанындай жұлдыздарды» дегенсің, ал мына ғажайып дуалы ауыз ақын «күн шыққан соң жоғалар жұлдыз тағы!» деп жүрегімізді жарып жібере жаздаған жоқ па! Қызғаншақсың! Өнерден түк хабарың жоқ!.. Юлийдің нарт болып қызарғанын айт: «Ау, екеуі де бір өлең емес пе!» – деп күйіп-піседі ыстық табаға түскендей. Сол мезетте ақ сақалды қария келіп, Юлийға былай дейді: «Сен өз өлеңіңді айттың, әйтсе де дөп әсерін таппадың, анау өзгенің өлеңін қайталады, әйтсе де дөп әсерін тапты, басшының құлағына жақты. Ертерек жөніңді тап, әйтпесе мына үдерген топ жүндей түтеді». Шалдың ақылымен кері жылыстап бара жатып жас ақын өзінің өлеңін ана Юлийдің қалайша қақсап оқығанын құлағы шалады... Қала халқы дуылдай жаңғырады... Жамырай қол соғады ... Осымен Тургенев әңгімесі тәмам. Мұны ол 1878 жылы сәуірде жазған, ол да «Вестник Европының» 82 жылғы 12-санында шыққан. Әңгіменің мазмұны «көптің аузын күзетсең, күн көрмейсің» дегендей, дүрліккен көп әншейін тобыр, ішіндегі оғаштау біреуі үн көтерсе-ақ қалғаны соның әуеніне төңкеріледі, ауа райындай

айнығыш дегенді әжуа етуге арналған. Жынды су ішіп алған көпшілік секілді, ештемеге көз жеткізбейді, ештеменің байыбына бармайды, түбін тексермейді. «Сократқа у ішкізген, Иоанна Аркті отқа өртеген, Файсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? – ол көп, ендеше, көпте ақыл жоқ. Ебін тап та жөнге сал» (Абай. Екінші том, 133-бет). Тургеневтің дана шалы айтпаушы ма еді, бәрін де шешетін мезет, сен өз сөзіңді айттың – сәтін таппадың, ал ол өзгенің сөзін айтты – сәтін тапты, көптің көңіліне жақты деп. Жұрттың ойынан шығамын деп іс қылған қаншама дана құшынаш болып қаңғып кетті, көзге түсе білген ақымақты сол жұрт жабылып хан көтерді. «Жұрт – жас бала, жылатып тартып алма, білдіртпей ептеп алсаң залалы жоқ» деп ақын көптің көңілі туралы әдемі ой кестеледі емес пе. Дүниеде мәңгілік тақырыптар бар, ол – қалып. Шекспир кейіпкері Гамлетті өз ішіне өзі үңілген, ешкімге сенбейтін, ешкімнен опа, мейір тілемейтін өзімшіл қалпында танып, адам жан әлемінің өзімшілдігі бейне ұйық батпақ секілді, шетін бассañ, барша болмысты жұтып жұрдай қылып жоғалтарын көрсетті. Дарыны қарама-қарсы полюстегі ұлы Сервантес ұзынтұра серісі Дон-Кихот арқылы өзін ұмытып, өзгелерге жақсылық жасасам, жарыққа жетелесем, көз жасын құрғатсам, бойымдағы қасиетімді бөліссем деген ақ жүрек аңғал қалыпты егжей-тегжейлі елестетіп берді. Ақ көңілдің аты арымас, тоны тозбас қалыбы өзі әлсіз, кісі күлерлік, қаусаған серіні зау биік мықты қажырлы мінезге көтереріне кәміл сенесіз. Сыртқы дүниенің алдында өзімшіл – бүгежек, әлсіз, ал қайырымды адам – қуатты әрі батыр. Шекспир өзімшіл қалыптың қылпыған қылыштай, қатты ұстасаң қолыңды кесер аса қатерлі қыры мен сырына көз жеткізсе, Сервантес қайырымдылықтың маңдайға таяқ боп тиер көп қатері барын тағы ескертеді. Жер бетінде қайырымдылық шіркін және жойылып кетпейді, қайырымдылық жоғалса – заман ақырдың орнағаны; адам кеудесінен өзімшілдік оты және өшіп бітпейді, өзімшілдік жойылса – мына дүниеде жер үстінің жұмағы орнағаны. Қарап тұрсақ: әзірге жер үстінде жұмақ орнай қоймайды, заман ақыр да болмайды; Шекспир мен Сервантес мәңгілік адам қалпын

жырлауымен құнды деп тұрғанымыздың дәлелі – осы. Көпшілік, тобыр, «көптің аузын күзеткен» кісінің күн көре алмасын, ақылды адамдар көпке жағамын деп тірлік қылмасын ақын жыңды су ішкен қала халқының әрекеті арқылы көз жеткізеді. Көпшіліксіз тағы күн жоқ. «Көрдің бе, көп тентектің қылған ісін? Еріксіз есті екеуін есер етті» деп тәлім танытады. Токетері: Абай өз дастанының екінші бөлімін Тургеневтің «Екі шумақ» әңгімесінің жалпы нобайынан алған да, тобыр мен жеке бастың кереғар пәлсапасын өзінше бірегей бояумен таратып шыққан. Алдыңғы желіні ойша өрбітіп, оған мына жыңды су ішкен көпшілік оқиғасын қосып өмірге қажет терең мәнді түйін түйеді. Тургеневтегі бос даурықпа өлеңге еліріп көшеде теңселіп кеткен ерсі жұрт мына Абайды «түкке тұрмайтын бір шумақ өлеңге елтіп», мас болмай-ақ, ғайыптан пайда болған жыңды су ішіп, өзді-өзі жұлқынып жүр. Өздері естен айырылғаны аз болғандай, есі бүтін екеуді көріп қап, оларды «жыңдысың» деп жүңдей түте жаздады. Жалпы «жыңды су» желісі «Мың бір түн» кітабында ұшырасады, әйтсе де ол оқиғаның меззеуі де, шешімі де мүлде басқа арнаға құйып жатады. Сондықтан «Масғұт» дастанындағы осынау жұлынды тұс орыс жазушысының қара сөзбен жазылған, өлең желісінен алынған деуге толық негіз бар.

Дастанның арғы астарында, яғни терең ағысында ақыл адамды билесе қандай болады?.. Адамның өзі ақылды билесе қайтпек керек!.. деген сауал қойылады. Ақын кейіпкері Масғұт адам болмысының ақылды игеріп, билегенін құп көреді. Қалыптағы көп сезім, түйсіктің бірі – ақыл. Енді сол ақыл келіп былайғы барша болмыс, ұят, жүрек, сүю, жек көру, жақсы көру, сезімдерін игеріп әкетсе – пенде ойыншыққа айналады. Қалыбы жоқ көлеңкемен пара-пар. Ең ғанибеті адамның өз басы өз ақылын игеріп, өлшеп, болжап жүрмегі екен. Шындық ақынның мықты аналитик-психолог екенін айғақтайды. Дастаннан өзіміз тапқан екінші астарлы ағыс – мына тіршілікте көп жігіт малы мен ақылын асырай алмай, көбіне қатын, қыздан көмек сұрайды деген ой. Бұрын малды асырайды дегенді еститінбіз. Енді Абайда «ақылды асырайды» деген сөз бар, байыбына болжап барласақ,

«бақпаса мал кетеді, қарамаса қатын кетеді» деген қадым қазақтың сөзі секілді; ақылды да қарап, алды-артын күтіп, баптамақ ләзім екен. Жанның тамағы деген сияқты, ақылға да қорек қажет, өмір бойына үздіксіз оқып, ізденіп көз майын тауысқан білімпаздар әрекеті сол ақылды баптағанға келеді. Осындайда «жылына 5-6 кітап оқымаған жазушы қарайып, түнде көрмейтін тауық секілді соқыр боп қалады» деген Әуезовтің сөзі еріксіз еске оралады. Былай бұрылып қарасаң, «ақыл мен мал екеуін асырай алмай», бірін ұқсата, бірін ұқсата білмей шақшадай басы шарадай болып шаршап жүргендер қаншама? Адам – өзін қоршаған ортаның көпірі. Әйгілі «Масғұт» дастанын талдау арқылы қайырымдылықтың текке кетпейтінін, кісі жұрттан асқан ақылды болғанда, сол ақылын игеріп, иелік етіп жүре ала ма, елде көп ақымақпен айтысып, шарпысып жүріп өмірі қор болып өтеді ме – таяқтың екі ұшындай мәселе. Қисапсыз бай болсаң, ол-дағы көптің ішін күйдіріп, сұрамсақты көбейтер, берсең – аз деп күйдіреді, бермесең – сұрамсақ итпен ырылдасып ит болғаның. Талап жеуге бәрі дайын. Мейрампаздың әуеніне төңкеріліп, күніге қырық құбылған көптің аузын күзетсең, күн көрмейсің. Көп даурықпа, дабырашыл, төбеге шығып билік айтқанның аузы қалай қисайса – күн аңдыған күнбағысқа ұқсап, жұрт солай еңсеріледі. Сол кезде құдай берген қалыбынды қалай сақтайсың! Ақылдың қырын қылыш етіп қай іске сілтемексің!.. Ақынның баяндап, бажайлап бергенін көңілге тоқысаң құп. Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі таласып келіп ғылымның алдына жүгінген кезде ол көкең айтпап па еді. Ақыл, сенің қырың көп, байқа деп. Әрбір қырдың сан алуан өткірлігі болады. «Масғұт» дастанының оқиғасына байланысты мына тіршілікте, әсіресе, өмірде жіті ұшырасатын төрт-бес қырын тілге тиек еттік. Баяғыда қазылық қылған ғылым сөйлемеп пе еді: «қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің» деп. «Ақыл, қайрат, жүрек, осы үшеуің басыңды қос, былайғы өмірді жүрекке билет, ол көріп тұрып жаманшылыққа бармайды», – деп ұқтырды емес пе.

Лев Толстойдың күнделігін оқып отырсақ, орыс ойшылы 1847 жылдың наурыз-мамыр айларында ешкімге тәуелсіз адам болмақтың 43 шарты деп, кісі өзін-өзі қалай қолға алу керектігін

айтып ұзақ ереже жазған. Бұл ережені жазушы өзінің қалыбын қайта қарап төзім шеңберін кеңейтуге арнайды. «Сезім әлеміне саяхат», «ақылдың қырын ұстарту», «есте тұтуды жетілдіру», «өзімшілдікпен бетпе-бет» секілді баптарға бөлінген ереже кісіні қызықтыра тартады. Ең ғанибеті, осы ереже бойынша өзін-өзі тексеруге дағдыланған жазушы бөтен көз байқамайтын, өзі ғана сезіп білген өз мінін былайша термелейді. Тағы сол күнделіктен үзінді: «1851 жыл 24 наурыз. Күндегіден кеш тұрдым, кітап оқыдым, жазуға үлгермедім. Пуаре келіп екеуміз шамалы семсер сайысына түстік, қайтарып жібере алмадым (көңіл жықпастық пен қорқақтық). Содан соң Иванов келіп мылжыңдасып отырып алдық (қорқақтық). Колошин ішкісі келіп кірген екен, жекіп жібере алмадым (қорқақтық). Озеровқа ұшырасып надандық туралы біраз дауластық (дауласуға құмарлық) әрі тоқетерін ашып айта алмадым (қорқақтық)...

Волконскийлерге соғып бір сағатқа жуық айналып қалдым (босбелбеулік, мақтанқұмарлық)». Күнделік дәл осылайша жалғаса береді (Л.Н. Толстой. Собрание сочинений в двадцати двух томах. 21 том. – М.: Худ. лит, 1985. – С. 35). Көріп отырсыздар, жазушының бір күнгі бастан өткізген оқиғаларын жіпке тізіп баяндауымен қоса жақшаның ішіне алып өз мінін аяусыз көзге шұқып көрсетіп отырады. Абай да өз мінін өзі ашып қарастырудан тайынбаған, қапысыз, бүкпесіз, берік қылыштың иесі өз мінезін қайта-қайта қолға алған адам. Оқиық: «Ақыл – ар, ұят күзетшісі», – деп жазады екен.

Шайтан ісі: пайда (пайданың соңына түсу мағынасында, Д.Д.), мақтан, әуесқойлық.

Жүрек ісі: достық, қастық, барша қызыққа құмарлық.

Мақтан кума, бойыңа өлшеп сөйле, өзіңнің орныңды, бағаңды білсең – болмады ма, «өз бағаңды өзіңнен кім сұрайды» (Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I том, 325-бет) деп замандасын кеудеден нұқығандай етіп қатты сақтандырады. Бір өсекті естісе, соны үлкен оқиғадай етіп, өзін білгіш те сезгіш қып көрсетпекке ұмтылып, даурыға күліп жүретін жора көп, өзгеден естіген жылт етері бар тәуір сөзді өзінікі ғып тонын теріс айналдырып киіп, сөзбен семіретіндер

бар, осыларға қаратып «өз күлкіңе өзің қарқ болма бекер» деп мән айтып міней түседі.

Шынның бетін бояма, ашық, пердесіз жүрсін дейді ақын.

Жалғанда айта жүрсе – бұзақылық деген бар: ол мін бойына сіңген адам қай заманда да болған, қай ортаны болсын лайлап, бүлдіріп, бірді-бірге айдап салып, өсек пен өтіріктен өрмек тоқып өжендестіріп, ақылдың майырылмайтын алмас жүзін тасқа шапқан қылыштай етіп бұзып жүргені баршаға аян. «...бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойыңа аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр. Кім азса мен соған керек боламын деп, к ... қыздырып алып, өзін біраз ғана азық қылайын деп жүр» (11, 145). Іші тар ала құйын бұзақының тіліне еретін, имандай ұйып сенетін, сөйтіп бұзылып, жақсыға «қосамын деп бір-бір ит ырылдатып ұстап жүргендер» қаншама. Ескі мезгілден бастап бүгінгі күнге дейін жаратқан иенің жақсы негізіне тартып, дүниеге келген пенделердің қыр соңынан қалмай, көлеңкеше ілесіп қырсық боп шалып, ақырында аздырып, тоздырып бітетін мінез қырын тексеріп келгенде, басты-бастысы – осылар. Жарық дүние жалғанда адамның көңіл жүгі деген болады, кей адамның көңіл жүгі атан түйе көтере алмастай тым ауыр, кей адамға бұйырғаны бармақтай ғана: сол салмақты көтеремін, көтеріп келе жатырмын дегені – өмір сүрдім, тіршілік құрдым дегені. Кейде, тіршілік сапарында тырбанып келе жатып біреумен айрықша дос боламыз деп, я біреумен бітіспестей қастық қыламыз деп әлгі өлшеніп берілген жүкті ауырлата түседі екенбіз. Алыс қиыр сахарада үздігіп шаршап келе жатқан жаяу жолаушының иығына «мынаны да жеткізе сал» деп қосымша қоржын аса салсақ – қайтер еді?... жолаушының жүгі рабайсыз ауырламақ. Үздігіп келе жатқан кісі артық салмақтан зорығып жетем деген межесіне жете алмай, тұмсығымен жер сүзіп құлауы мүмкін. Мына өмір заңы да солай ендеше. Айтысамыз, тартысамыз, дос табамыз, кек қайтарамыз деп жүріп кісіге үйретіп ала білсек – дос тапқанымыз.

Үркітіп, ұшырып алсақ – жалғыз қалғанымыз.

Сауысқан көңілге өзіңнен артылған жүкті «апарыса сал» деп қалай артарсың!

Көңіл беріктігі деген тағы бар. Ол қасиеттің бір белгісі «орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен-дағы, күнінде айтса құлақ, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен» (Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II том, 150-бет). Іздеген нәрсесін тапқанша жанды да, ақылды да аямау – беріктіктің белгісі. Я ізденіп жүрген дәнемесі жоқ, я тер төгіп, бейнет кешіп күнкөрістігі жоқ, бекер, босқа сенделісті қор болған өмір дейді. «Еңбегі жоқ, бекер, босқа сенделісті – қор болған өмір», – дейді. «Еңбегі жоқ, еппенен мал табам деп, сендіре алмай, сене алмай, сенделеді» (Сонда, I том, 203-бет), ақырында тәп-тәуір мінезін бұзып бітеді: «Ұсақ құлық бір ғана өмір үшін» (Сонда, I том, 297-бет) деп жүргенде, Адам көңілден ауысып Шайтан көңілге түсіп кетпейік, жарандар.

Жоғарыда ақылдың жақсы, әрі жаман қырын тілге тиек еттік. Енді «ақылдың көзі» дегенге келейік. Бұл жәйт көңіл көзі, жүрек көзі дегенге көбірек ұқсайды; жүрек көзі – сүймек, сүймек сезіміне байланысты айтылса, көңіл көзі – кісінің қалыбын, мінез қырын (орысша настроение) көрсететін құбылыс. Ал ақыл көзі – адамның барша болмысын айқындайтын үлкен тұрғыдағы өлшем, парық таразысының тілі, адамның кісілік қалпы. Ақыл көзі көрмейтін кісі – әумесер. Енді Абайға сөз берелік: «... эне-міне, жетер-жетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пайда болады екен. Әрбір мастық бойдағы ағат істі көп шығарып, ақылдың көзін байлап... «ананы, мынаны» дегізіп, бойды сынататұғын нәрсе екен» (Сонда, II том, 150-бет). Ақылдың көзін байлап кісіні адастыратын ең қатерлі нәрсе – көрсеқызарлық, нәпсіні тыя алмау деп тұр ақын: бұл кезде көз алдына тұман тұтылғандай болып, көретін нәрсені көрмей, сезетін жайтты сезбей, осыным ғана дұрыс деген жобамен, соқыр кісінің қолындағы таяғына ілескені секілді табан жолдан жазбай, біраз нәрсені байқамай өте шығатынымыз болады. Мұндай кезде жаза басып омақасуымыз оңай. Маңдайдағы көз бен санадағы көздің айырым белгісі жер мен көктей, әрине. «Соқырдың таяғына ілескендей» деп символдық меңзеумен айтып тұрмыз, әйтпесе санадағы ақылдың жаза басуы, яғни, ақыл көзінің тұтылуы иесін айтып болмас қасіретке соқтырады. Манағы айтқан ақыл

көзінің ашық болуы, жіті көре білуі, жаза басып қалт жіберуі көбіне-көп мінез қалыбына байланысты болуы мүмкін. «Сан кітабында» (Инжілдің көркемделген бөлігі) мынандай қызық оқиға бар. Моавит патшасы өзінің қарсыластары көбейіп, тынышы кетіп, әбден құты қашқан соң айтқаны қате кетпейтін Валаамды шақыртады. «Мол сый беремін, жауларымды айтқаны қате кетпейтін оқтай сөзімен қарғап берсін», – дейді. Мол сыйдан дәмеленген әулие есегіне мініп патшаның шақырған жеріне жетеді. Валаам әулиені қолтықтап қыр басына шығарады. «Әне, екі иығын жұлып жеп, аузы-басы қыбырлап өсек айтып жүрген кетік қара ең бірінші жауым, қарғап ішінен қан өткіз», – дейді. Әулиенің аузынан қарғыс орнына «жарылқай гөр, жаббар ием» деген бата шығады. Патша аң-таң. «Ендеше ана мінбеге шығып білгішсініп жөнсіз көкіп тұрған қоңқақ мұрынды қарға», – дейді. Әулиенің аузынан тағы қарғыс емес, бата естіледі. Патшаның ашуы келеді. «Алжығанбысың, ең болмаса мына еңістегі мысық тілеу пайдакүнем салықшыны ұйқысынан оянбайтын етші», – дейді. Әлгі әулие барша жын-перісін шақырып, аруағына мініп қаһарланып, қос қолын алдына сілкіп, «а-а-а, құдайдың қарғысы тисін қара ниетіңе!» десе, әлгі үні аузынан шыққан мезет күрт жұмсарып «алғысы тисін ақ ниетіңе!» болып естіледі. Патша бұлқан-талқан, әулиені түк татырмай, бақыр бермей маңайынан қуып жібереді. Сонда Валаам әулие сый орнына таяқ жеп, қапаланып келе жатып айтқан екен: «Менде жазық не, тілімді келтірсем де ділімді келтіре алмадым. Жаратқан иенің пәрменінен аспадым», – деп. Дәл осы мысал сөз Абайдың қазаққа қаратып айтқан көп сыншылдық, өткір әжуа, өлтіре сынап, мінеген, аяусыз қажаған, көзге шұқып мінін көрсеткен қара сөздері мен өлеңдеріне келетіндей. Ақын қаншама қатты айтса да, халқының ертеңгі күнін, келешегін ойлайды, қанына қарайып кейіп сөкпейді. Қарғыс жаратқан иенің наласы мен пенденің ниеті үндес шықса деп тимекші. Өзінің өзек жарды өкінішін, наласын, ренішін ақын хақтың сөзіндей қылып айтқанымен артында үлкен үмітке, сәулеге талпынушылық, жақсыға бет түзеу ниеті басым. Көзіне жас алып отырып, қамкөңіл жұртын жұбатсам дейді, жүрегін тоңдырған мұзды жібітсем дейді, «жүрер жолың мынау»

деп бетін түзейді. Менің көрген қорлығымды кейінгі көзі ашық жастар көрмесе деп тілейді. «Ары кеткен алдағыш, мені-ақ алда, сөкпейін. Балы тамған жас қамыс, Ормасаңшы, көктейін!» – деген сөзде ұрпағына деген қимас іңкәрлік, үзілмес үміт сәулесі жатыр. Сөз оқырманның көңіл айнасына деп түсіп, сәулесі құбыла көрініс тауып, сезім сырымен арбап алып жатса құп. Екінші, сол сезім күйі оқырманның бойына анық, қанық қалыбымен жеткені жөн. Үшінші, сөз иесі өзі де иланып, өзгені де иландыратын шыншыл ақ жүрегімен айтпағы ләзім. Осы үш қалып қамшының өріміндей тұтаса жымдаса келіп, әдебиеттегі өнерді туғызбақ. Ақын ділінде осы үш сабақтастық үндесе көрініс табуымен қызық. Жақсылықтың бітіспес жауы – жамандық. Жамандық дүние дүние болып жаралғалы жақсылыққа салқын қарап келеді. Адам табиғатында өзі сүйіп, өзгеден сүю іздеп өтпекші. Ақын ақылдың сан алуан қырын сөз етіп, оның дұрысы қайсы, бұрысы қайсы, соққан желдей жүйткіп өтіп жатқан уақыт жалында жүріп қай қырын тандасақ – жарым жолда омақаспай, сүрінбей, қабынбай, жанды жалдамай, адамзаттың көңілін құштар ғып магнитше тартқан Сүю атты үлкен мекенге қалай жетеміз дегенді түсіндіреді. Ұқтырып береді. Әрине, қасиетті кітапта айтылған нағыз үлкен сүюге жету – қиынның қиыны. «Біреу бар, Масғұт секілді Қыдыр қолдап, діттеген межесіне тез-ақ ілігетін. Енді келесі бар, самайын қырау шалып, бойын дерт алып, өлмесе де өлімші боп әзер ілігетін. Өзі жетпесе де, сөзі жететін өнер иелері қаншама. «Мен келмеске кетермін түк өндірмей», – деген Абай сол үлкен Сүюге өзі жетпесе де, қасиетті қадым өнері жететінін сезді ме, сезбеді ме, көзі жетті ме, жетпеді ме... Алла аузына салғандай, сұрапыл дарынының арқасында тап осы қазіргідей отырып көз жеткізіп білді деп ойлаймын.

Әдебиет

1. Досжан Д. Шығармалары. IV томдық. – Астана: Фолиант, 2008. – 3-том. – 380-395-беттер.

ТҮСІНІКТЕР

1. Тасмағамбетов И.Н. Абай – пікіріміздің пірі, рухымыздың туы. Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының Абайдың 150 жылдығына арнап өткізген мерекелік сессиясының ашылуындағы сөз. 1995 жыл 8 тамыз // Баспасөз бетінде жарияланған: Абай туралы сөз. – Алматы, 1996. – 25-29-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Сұлтанов Қ. Абай – адамзатқа ортақ тұлға. ЮНЕСКО-ның мәдениет саласындағы комиссиясы мәжілісінде 1993 жылғы 2 қарашада сөйлеген сөзі // Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 1993. – қараша; Сұлтанов Қ. Серпінді кезең. – Астана: Елорда, 2005. – 6-11-беттер; Абай институтының вебсайты.
3. Жолдасбеков М. Абайша сүйіп, Абайша күйіп жүрміз бе? // Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 2008. – 26 қараша; Жолдасбеков М. Жеті томдық шығармалар жинағы. 4-том. Асылдарым. Эсселер. Ойлар. Тебіреністер. – Астана: Күлтегін, 2012. – 55-74-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Абдрахманов С. Абайдың аударма лирикасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абдрахманов С. Төлума мен телума (зерттеу). – Астана: Елорда, 2007. – 171-202-беттер; Абай институтының вебсайты.
5. Нәрібаев К. Абай – тұтас бір әлем. Баспасөз бетінде жарияланған: Нәрібаев К. Тұлғаларға тағзым. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ «Ұлағат» баспасы, 2012. – 50-52-беттер; Абай институтының вебсайты.
6. Жұмаділов Қ. Біз Абайды танып болдық па? Баспасөз бетінде жарияланған: Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 12-том. – 289-296-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ысқақбай М. Абай шеберлігі хақында. Баспасөз бетінде жарияланған: Ысқақбай М. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2007. – V том. – 285-307-беттер (мақаланың «Шеберлік асуында» деп аталатын екінші бөлімі берілді); Абай институтының вебсайты.
8. Жарықбаев Қ. Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы ағартушысы. Баспасөз бетінде жарияланған: Жарықбаев Қ. Абай – қазақ халқының ұлы ағартушысы. – Абай институтының вебсайты.
9. Салғарин Қ. Абай танымнан – тағылым. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және қазіргі заман: зерттеулер жинағы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 99-111-беттер; Абай институтының вебсайты.
10. Ғаббасов С. Абайдың педагогикалық көзқарасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және ұлттық идея. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құрастырғандар: Т. Өлібек, А. Сейітова. – Алматы: М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2005. – 99-112-беттер; Абай институтының вебсайты.

11. Сыздықов К. Абайдың әсемдік танымы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және ұлттық идея. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құрастырғандар: Т. Өлібек, А. Сейітова. – Алматы: М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, 2005. – 65-71-беттер; Абай институтының вебсайты.
12. Көбесов А. Өл-Фараби мен Абай. Баспасөз бетінде жарияланған: Көбесов А. Өл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда: Зерттеу еңбек. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 58 б.; Абай институтының вебсайты.
13. Нұрғали Р., Рсаев Т. Абай пайдаланған басқа тілдер сөздігі. Баспасөз бетінде жарияланған: Нұрғали Р. Сырлы сөз. Әдеби сын, зерттеу. – Алматы: Жазушы, 2000. – 340-360-беттер; Абай институтының вебсайты.
14. Сейдімбеков А. Абай және Ренессанс. Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 1995. – 29 наурыз; Абай институтының вебсайты.
15. Досжан Д. Ақылдың қыры. Баспасөз бетінде жарияланған: Досжан Дүкенбай. Шығармалары. IV томдық. – Астана: Фолиант, 2008. – 3-том. – 380-395-беттер; Абай институтының вебсайты.
16. Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану (мұғалімдерге көмекші құрал). – Алматы: Мектеп, 1968 (кітаптың осы тақырыппен аталған бөлімі берілді). Абай институтының вебсайты.
17. Әсемқұлов Т. Абайдың ұлы жұмбағы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай. – 2010. – № 1. – 30-37-беттер; Абай институтының вебсайты.
18. Атабаев Қ. «Қазақ» газеті – екінші Абай мектебі // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №5. – 73-75-беттер; Абай институтының вебсайты.
19. Созақбаев С. Абай заң жүйесіне енгізген өзгерістер. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай. – 2005. – №1. – 42-47-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Тасмағамбетов И. Абай – пікіріміздің пірі, рухымыздың туы.....	3
Сұлтанов Қ. Абай – адамзатқа ортақ тұлға.....	9
Жолдасбеков М. Абайша сүйіп, Абайша күйіп жүрміз бе?	14
Абдрахманов С. Абайдың аударма лирикасы	36
Нәрібаев К. Абай – тұтас бір әлем	64
Жұмаділов Қ. Біз Абайды танып болдық па?	68
Ысқақбай М. Абай шеберлігі хақында	75
Жарықбаев Қ. Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы ағартушысы	100
Салғарин Қ. Абай танымнан – тағылым	111
Ғаббасов С. Абайдың педагогикалық көзқарасы	121
Сыздықов К. Абайдың әсемдік танымы	135
Көбесов А. Әл-Фараби мен Абай	142
Нұрғали Р., Рсаев Т. Абай пайдаланған басқа тілдер сөздігі	179
Сейдімбеков А. Абай және Ренессанс	218
Досжан Д. Ақылдың қыры.....	229
Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану туралы	246
Әсемқұлов Т. Абайдың ұлы жұмбағы	268
Атабаев Қ. «Қазақ» газеті – екінші Абай мектебі.....	280
Созақбаев С. Абай заң жүйесіне енгізген өзгерістер	286
Түсініктер	296

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VI том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ү. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№9135

Басуға 26.01.16 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 18,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1511.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.